

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ПРО СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО

*Костик Е.Р.,
аспірантка інституту Держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України
м. Київ, Україна, адвокат
<https://orcid.org/0000-0003-1282-7649>
emiliyaromania@gmail.com*

Костик Е. Р. Правова природа договору про сурогатне материнство.

У статті проведено аналіз правовідносини у сфері сурогатного материнства через призму договірного права з метою встановлення відмінностей із складом злочину, передбаченим статтею 149 Кримінального кодексу України «Торгівля людьми». Також нами було встановлено, що підставою виникнення між суб'єктами правовідносин даного виду допоміжних репродуктивних технологій є договір про сурогатне материнство.

Аналізуючи правову природу цього договору з огляду на його предмет, нами було встановлено, що договір про сурогатне материнство є договором про надання медичних послуг, що стосується місця такого договору в системі договорів – договором про надання фактичних медичних послуг. Окрім того, ми встановили та дослідили предмет договору про сурогатне материнство. Таким чином, предметом цього договору є безпосередньо дії сурогатної матері, тобто її добровільна згода виношувати та народити дитину для батьків, які позбавлені такої можливості за медичними показаннями здійснити це самостійно, за грошову компенсацію або без такої. Оскільки, сурогатне материнство є одним із видів допоміжних репродуктивних технологій, ми встановили, що цей метод є одним із медичних показань лікування безпліддя. З цього випливає, що дії сурогатної матері є медичними послугами.

У нашій статті, ми дослідили склад злочину «Торгівля людьми» та здійснили порівняльний аналіз цього злочину із договором про сурогатне материнство для виявлення відмінностей між ними. Також ми встановили ключову ознаку, яка розмежує вищезгадані поняття – це відсутність генетичного зв'язку між дитиною, народженою в результаті застосування програми сурогатного материнства та сурогатною матір'ю. Окрім того, ми виділили головні ознаки, які не передбачають склад злочину «Торгівля людьми» учасниками програми сурогатного материнства.

У цій статті ми проаналізували судову практику, яка дозволила більш практично продемонструвати коли в діях особи є склад злочину «Торгівля людьми», який є відмінним від правової природи договору про сурогатне материнство.

Ключові слова: сурогатне материнство, гестаційний кур'єр, договір про сурогатне материнство, предмет договору про сурогатне материнство, медична послуга, торгівля людьми, договірні правовідносини.

Kostyk E. R. Legal nature of the agreement on surrogate motherhood.

The article analyzes the legal relationship in the field of surrogacy through the prism of contract law in order to establish differences with the composition of the crime under Article 149 of the Criminal Code of Ukraine “Trafficking in Human Beings”. We also found that the basis for the emergence of legal relations between the subjects of this type of assisted reproductive technologies is the agreement on surrogacy.

Analyzing the legal nature of this agreement in view of its subject, we found that the surrogacy agreement is a contract for the provision of medical services, which concerns the place of such a contract in the system of contracts - the contract for the provision of actual medical services. In addition, we have established and investigated the subject of the surrogacy agreement. Thus, the subject of this agreement is directly the actions of the surrogate mother, her voluntary consent to bear and give birth to a child for parents who are deprived of such an opportunity on medical grounds to do so independently, for monetary compensation or without.

Because surrogacy is a type of assisted reproductive technology, we have found that this method is one of the medical indications for the treatment of infertility. It follows that the actions of a surrogate mother are medical services.

In our articles, we investigated the nature of the crime of “Trafficking in Human Beings” and conducted a comparative analysis of this crime with the surrogacy agreement to identify differences between them. We have also identified a key feature that distinguishes the above-mentioned concepts: the lack of a genetic link between a child born as a result of a surrogacy program and a surrogate mother. In addition, we highlight the main features that do not include the crime of “trafficking in human beings” by participants in the surrogacy program.

In this article, we have analyzed the case law, which has made it possible to demonstrate more practically when a person’s actions constitute a crime of “Trafficking in Human Beings”, which is different from the legal nature of the surrogacy agreement.

Key words: surrogacy, gestational courier, surrogacy agreement, subject of surrogacy agreement, medical service, human trafficking, contractual relationship.

Постановка проблеми. Інститут сурогатного материнства є напрочуд актуальним у міжнародному приватному праві. Враховуючи попит на такий вид репродуктивних технологій, зумовленим безпліддям у жінок, змусило низку держав переглянути своє ставлення до такого інституту та законодавчо врегулювати його. Проте, існують країни, які далі забороняють застосування методу сурогатного материнства, а в деяких він залишається далі нерегульованим. Інститут сурогатного материнства являє собою договірні правовідносини, що у свою чергу зумовлює низку питань щодо договірних форм врегулювання останніх, визначення суб’єктного складу та правового статусу учасників, що у свою чергу потребує актуального дослідження та аналізу для розуміння, що правовідносини у сфері сурогатного материнства носять добровільний цивільно-правовий характер.

Стан опрацювання. Проблема договірної регулювання правовідносин у сфері сурогатного материнства досліджувалася науковцями різних галузей науки як вітчизняними так і зарубіжними. До них належать Н.М. Квіт, А.А. Герц, О.С. Юнін, А.П. Головащук, Я.Р. Марко, Ю.В. Коренга, Т.П. Попович, І.Я. Верес, О.В. Розгон, Р.М. Майданик, американський науковець Стівен Р. Летам, шведська дослідниця Джейн Столл та ін. Проте детального дослідження договірних правовідносин у сфері сурогатного материнства у відповідності з актуальними нормами міжнародного приватного права на сьогодні, вітчизняними науковцями, не були проведені.

Мета статті – розглянути правовідносини у сфері сурогатного материнства через призму договірної права та встановити відмінності із торгівлею людьми.

Виклад основного матеріалу. Підставою виникнення між суб’єктами правовідносин даного виду допоміжних репродуктивних технологій (надалі -ДРТ) є договір про сурогатне материнство або ще такий договір іменують «договір виношування дитини». Оскільки, на сьогоднішній день немає єдиних міжнародно-правових вимог щодо умов такого договору, суб’єктного складу, прав та обов’язків сторін, а також більшість країн світу не мають спеціального закону, який регулює даний вид ДРТ, договір про сурогатне материнство є єдиним засобом як встановлення взаємних прав та обов’язків, предмету, строку виконання зобов’язань, а отже, і захистом законних прав та інтересів сторін, визначення відповідальності за невиконання чи неналежне виконання умов цього договору. Водночас постає проблема, що не всі обставини можна передбачити у договорі про сурогатне материнство, що у свою чергу ускладнює судові врегулювання спору у зв’язку відсутністю в деяких країнах належного правового регулювання інституту сурогатного материнства. Окрім того, важливо визначити правильний предмет договору про сурогатне материнство, щоб чітко визначити, що його предметом є певні дії особи, а не людина, яка піддається купівлі – продажу.

Дискусійним питанням є те, чи договір про сурогатне материнство є договором про надання медичних послуг і як і послуг у цілому, чи це є окремий індивідуальний договір.

Уперше договір про сурогатне материнство офіційно був підписаний у 1976 році в США штаті Мічиган [1,с.115]. За цим договором застосовувалося традиційне сурогатне материнство, тобто, матір, яка виношувала дитину була їй біологічною та, відповідно, не отримувала компенсації за свої послуги, так як мало місце альтруїстичне сурогатне материнство.[2].

Юридичним супроводом укладання договору про сурогатне материнство та проведенням застосування даного виду ДРТ займався адвокат Ноел Кін, під керівництвом якого вже у 1986 році в США

народилася перша дитина в результаті застосування гестаційного сурогатного материнства. Варто зауважити, що однією з основних вимог проходження процедури сурогатного материнства була її повна конфіденційність. [3, с.19].

У 1980 році було укладено вперше комерційний договір про сурогатне материнство, згідно з яким сурогатна матір Елізабет Кейн, уродженка штату Ілліойнс, за свої послуги отримала компенсацію у розмірі 10 000 доларів США[2].

Слушно зазначає Майданік Р.М., що підставою виникнення правовідносин сурогатного материнства є договір сурогатного материнства[4,с.123].

Варто наголосити, що науковці, які у своїх працях досліджували особливості договору про сурогатне материнство неоднозначні у розумінні правової природи договору [5, с.141]. Підтримує таку позицію і Француз А.Й., що одні науковці стверджують, що договір, який укладається між сурогатною матір'ю та подружжям-замовниками послуги, регулює два типи відносин: немайнові та пов'язані з ними майнові відносини[6,с.99].

На думку науковця Таланова Ю.Ю., за своєю специфікою договір сурогатного материнства в частині особистих майнових відносин тотожний із договором про надання послуг, який регулюється нормами ЦК України[7,с.363].

Коренга Ю.В. дає таку дефініцію договору сурогатного материнства - це домовленість між особами, що бажають стати батьками, та жінкою (сурогатною матір'ю), що згідна на перенесення в її організм ембріона людини в умовах акредитованого закладу охорони здоров'я, виносити, народити дитину з подальшою її передачею іншій стороні, за винагороду або без неї. А також зазначає, що такий договір може регулювати два типи правовідносин, які виникають між ними: немайнові та пов'язані з ними майнові. Тому, відповідно, і правове регулювання таких домовленостей повинне відрізнятися між собою[8,с.134-135].

Не погоджуємося з думкою Головашук А.П., що у відносинах із сурогатного материнства слід два договори: перший – договір сурогатного материнства; другий – договір про надання медичних послуг. Договір сурогатного материнства використовується для регулювання відносин між сурогатною матір'ю та потенційними батьками, який стосується виношування, народження та передачі дитини потенційним батькам. Усі питання, які стосуються проведення сурогатного материнства, в клініці ДРТ будуть регулюватись договором про надання медичних послуг[9,с.69].

На наше переконання, договір сурогатного материнства за своєю правовою природою і є власне договором про надання медичних послуг, що стосується місця такого договору в системі договорів – договором про надання фактичних медичних послуг.

Науковець Герц А.А. дає таке визначення медичної послуги – це визначена договором дія чи комплекс дій лікаря (медичної установи) – послугодавців, спрямована на діагностику, лікування або профілактику лікування захворювання, яка є самостійним виокремленим об'єктом і має вартісну оцінку. Змістом відносин з приводу надання медичних послуг є юридичні права та обов'язки, які охоплюються предметом приватноправового регулювання [10,с.77].

Ми погоджуємося з виділеними ознаками медичної послуги, запропоновані науковцем, такими як «самостійно виділений об'єкт» та, що зміст даних правовідносин охоплюються предметом приватноправового регулювання.

Вважаємо, що в контексті інституту сурогатного материнства медична послуга полягатиме у фактичних діях сурогатної матері щодо виношування і народження дитини під наглядом медичної установи чи лікаря. В силу об'єктивних умов цього виду ДРТ, цю послугу безпосередньо не надає лікар, а сурогатна матір – яка надає згоду на імплементацію в її організм заплідненої яйцеклітини або ембріону, щоб виносити і народити дитину, а лікар (медична установа) лише наглядатимуть за станом її здоров'я, перебігом вагітності та пологів.

З огляду на це, предметом договору про сурогатне материнство є безпосередньо дії сурогатної матері, тобто її добровільна згода виношувати та народити дитину для батьків, які позбавлені такої можливості за медичними показаннями здійснити це самостійно, за грошову компенсацію або без такої. Таким чином дії сурогатної матері, які складають предмет даного договору є власне, послугою. Оскільки, сурогатне материнство є одним із видів ДРТ, вважаємо що цей метод є одним із медичних показань лікування безпліддя. З цього випливає, що дії сурогатної матері є медичними послугами.

Зважаючи на той факт, що термін «сурогатна матір» використовується дуже широко, але найбільшого визнання дістало визначення, наведене Всесвітньою організацією охорони здоров'я у 2001 році:

«Гестаційний кур'єр – жінка, у якої вагітність настала в результаті запліднення ооцитів, які належать третій стороні, сперматозоїдами, що належать третій стороні. Вона виношує плід з тією умовою або договором, що батьками народженої дитини буде одна або обидві людини, чії гамети використовувалися для запліднення»[11,с.183]. З аналізу цього визначення слідує те, що сурогатна матір не має генетичного зв'язку з дитиною, яку виношує та народжує для батьків-замовників за програмою сурогатного материнства. Таким чином, ця підстава дає чітке розуміння та розмежування між поняттями «медичною послугою» та «торгівлею людьми». Остання матиме місце у випадку повної відсутності генетичної спорідненості з батьками-замовниками та наявності оплати за передачу дитини замовникам.

Яскравим прикладом здійснення торгівлею дитиною є вирок Сихівського районного суду міста Львова від 22.10.2018 року у справі № 464/5381/17 згідно з яким обвинувачена ОСОБА_1 вчинила умисний злочин за наступних обставин.

ОСОБА_1, будучи зареєстрованою користувачем соціальної мережі «Вконтакте» під нік-неймом «ОСОБА_1», перебуваючи в м. Львові, дізнавшись, що знаходиться в стані вагітності, вирішила не залишати в себе народжену нею дитину після пологів.

В період з вересня по грудень 2016 року у ОСОБА_1 виник умисел на протиправне збагачення за рахунок вчинення кримінального правопорушення, а саме торгівлі людьми, зокрема торгівлі малолітньою дитиною.

Реалізуючи свій умисел на вчинення торгівлі людьми, а саме малолітньою дитиною, 27.12.2016 ОСОБА_1 в соціальній мережі «Вконтакте» в завуальованій формі розмістила оголошення про намір продати свою ще не народжену дитину.

В ході переписки у вищевказаній соціальній мережі ОСОБА_1 познайомилась із ОСОБА_3, яка висловила намір придбати народжену ОСОБА_1 дитину.

Реалізуючи свій злочинний умисел, 27.01.2017 ОСОБА_1 в приміщенні ресторану-кондитерської «Вероніка», що по пр. Шевченка, 21 в м. Львові зустрілась із ОСОБА_3, яка підтвердила, що має намір придбати народжену ОСОБА_1 дитину. В свою чергу, в ході вказаної зустрічі ОСОБА_1 підтвердила свій намір не залишати в себе дитину після пологів та продати таку за 3000 доларів США. При цьому, ОСОБА_1 повідомила ОСОБА_3, що половину вказаних грошових коштів їй необхідно передати до пологів з метою підготовки до таких (оплати аналізів, обстежень, придбання ліків, оплати житла для окремого проживання та ін).

В період з березня по травень 2017 року ОСОБА_3, на виконання висловлених ОСОБА_1 умов, оплачувала оренду квартири для окремого проживання останньої, купувала ОСОБА_1 продукти харчування, речі домашнього вжитку, ліки, здійснювала оплату витрат, пов'язаних із передпологовим обстеженням останньої в закладах охорони здоров'я, а також передавала ОСОБА_1 готівкові кошти для побутових витрат, а всього ОСОБА_3 на забезпечення виконання домовленостей щодо платної передачі дитини здійснила витрати на загальну суму 46220,06 гривень.

В подальшому, ІНФОРМАЦІЯ_5 ОСОБА_1 була госпіталізована в пологове відділення Львівської обласної клінічної лікарні, що по вул. Некрасова, 4 у м. Львові, де цього ж дня народила хлопчика вагою 2950 г, зростом 51 см, про що сповістила ОСОБА_3 при цьому підтвердивши намір здійснити торгівлю людьми, а саме платну передачу народженої нею дитини.

Продовжуючи реалізацію свого умислу на вчинення торгівлі людьми ОСОБА_1, 01.06.2017 виписалась із пологового відділення лікарні, де її зустріла ОСОБА_3 та ОСОБА_4, якого ОСОБА_1 сприймала як чоловіка ОСОБА_3 та поїхали в КЗ ЛОР ЛОДКЛ «Охматдит», що по вул. Лисенка, 31 в м. Львові, де ОСОБА_1 забрала народженого нею сина ОСОБА_6, який там перебував у зв'язку із патологіями, що виникли під час народження.

Вийшовши з приміщення КЗ ЛОР ЛОДКЛ «Охматдит», ОСОБА_4, ОСОБА_3 та ОСОБА_1 разом із новонародженою дитиною ОСОБА_6, проїхали за місцем проживання ОСОБА_1, а саме за адресою: АДРЕСА_2, де 01.06.2017 ОСОБА_1, маючи умисел на вчинення торгівлі людьми, дотримуючись попередніх домовленостей із ОСОБА_3 та ОСОБА_4, вчинила платну передачу своєї новонародженої дитини, передавши її ОСОБА_3, а ОСОБА_4 в свою чергу, передав ОСОБА_1 наперед обумовлені грошові кошти в сумі 80000 (вісімдесят тисяч) гривень.

При цьому, ОСОБА_1 дотримуючись попередніх домовленостей із ОСОБА_3 та ОСОБА_4 написала розписку про отримання за дитину вищевказаної грошової суми та відмову від претензій на дитину в майбутньому.

Обвинувачена повністю визнала свою вину та вироком у цій справі була визнана винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.3 ст.149 КК України та призначити їй покарання із застосуванням ст. 69 КК України у виді позбавлення волі на строк п'ять років з конфіскацією всього належного їй на праві власності майна [12].

Аналізуючи обставини цієї кримінальної справи стверджуємо, що діяння обвинуваченої мають склад злочину передбаченим законодавством України «Торгівля людьми». Адже, дії Особи _1 містили прямий умисел щодо продажу власної дитини, що не має жодного зв'язку з діями сурогатної матері, яка не продає дитину, а погоджується за договором про сурогатне материнство надати медичну послугу - виносити на народити дитину батькам-замовникам з використанням їхнього біоматеріалу.

У 2021 році в Києві відбулася резонансна подія, де під виглядом програми сурогатного материнства організована злочинна група протягом двох років продавала дітей за кордон. За продаж однієї дитини зловмисники отримували приблизно \$70 тисяч. До складу групи входили п'ять осіб: троє українців (організатор, співорганізатор і лікар-уролог) і два громадянина однієї з країн Східної Азії. Зловмисники створили в Києві товариство з обмеженою відповідальністю (спеціалізовану клініку), яке надавало посередницькі послуги в межах програми сурогатного материнства. Після отримання замовлення від іноземців зловмисники підшукували жінок, які погоджувалися зареєструвати фіктивний шлюб з іноземцем за \$300—1 000. У подальшому уролог підробляв меддовідки щодо неможливості завагітніти. Зловмисники підшукували дівчат, які погоджувалися стати сурогатними матерями, за це їм платили від \$6 тисяч до \$8 тисяч. Після народження дитини фіктивна дружина мала відмовитися від немовляти та надати дозвіл на його вивезення за кордон. П'ятьом фігурантам справи повідомили про підозру за ч. 3 ст. 149 (торгівля людьми) та ч. 2. ст. 366 (службове підроблення) Кримінального кодексу України[13].

З огляду на вищевказане, вважаємо здійснити чітке розмежування складу злочину, передбаченого статтею 149 КК України «Торгівля людьми» та предметом договору про сурогатне материнство – надання сурогатною матір'ю медичної послуги за грошову компенсацію.

Обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України, є предмет злочину. Предметом цього злочину є людина[14,с. 267].

Згідно Парламентського протоколу торгівля людьми полягає у здійсненні щодо потерпілого угоди купівлі-продажу, в якій потерпіла особа виступає як предмет цієї угоди (товар). Це угода, за якою одна особа (продавець) передає людину у фактичне незаконне володіння та розпорядження іншої особи (покупця), за певну грошову винагороду. Угода може бути укладена як письмово, так і в усній формі. При цьому продавець бере на себе зобов'язання передати людину покупцю, а покупець зобов'язується заплатити за це[15, с. 116].

Що ж стосується такої ознаки суб'єктивної сторони цього злочину, як мотив, то в ст. 149 КК України прямо не зазначається, але вона витікає із змісту кримінально-правової норми. Тому що мотивом вчинення цього суспільно небезпечного діяння є користь, оскільки винний має на меті здійснення експлуатації, і керується корисливими спонуканнями[16 с.314].

Аналізуючи правову природу договору про сурогатне материнство, його предмет зокрема, вважаємо за необхідне виділити головні ознаки, які не передбачають склад злочину «Торгівля людьми» учасниками програми сурогатного материнства:

1. Предмет договору – дії сурогатної матері, які полягають у наданні медичної послуги лікуванню безпліддя для потенційних батьків;
2. Така дії виконуються із біоматеріалу батьків – замовників, тобто генетичної спорідненості між сурогатною матір'ю та дитиною немає (гестаційне сурогатне материнство);
3. Оскільки правовідносини у сфері сурогатного материнства є договірними, суб'єкти вступають в цю програму на засадах добровільності, свободи вибору, власного волевиявлення.
4. У разі комерційного виду сурогатного материнства, здійснюється грошова компенсація за надані нею послуги та покриття її витрат, передбачених в договорі про сурогатне материнство.
5. Дитина, народжена в результаті застосування програми сурогатного материнства передається потенційним (генетичним) батькам за згодою сурогатної матері як особи, яка надала медичну послугу.

Висновки. Отже, проведене нами дослідження дозволяє констатувати, що правовідносини у сфері сурогатного материнства є договірними та за своєю правовою природою складають договір про надання медичних послуг у зв'язку із лікуванням безпліддя. Предметом договору про сурогатне материнство становлять дії сурогатної матері, яка за власною згодою та домовленістю між потенційними

батьками відповідно до умов договору про сурогатне материнство зобов'язується виносити та народити дитину (дітей), яка (які) буде (будуть) зачата (зачаті) у програмі гестаційного сурогатного материнства та на підставі генетичного споріднення народженої дитини (дітей), зачатої (зачатих) у програмі гестаційного сурогатного материнства з потенційними батьками та виконанням програми лікування безпліддя передає таку дитину (дітей) її (їхнім) потенційним батькам.

Список використаних джерел:

1. Николаичук Л. М., Купчак Н. М., Срібна Б. Р. Сурогатне материнство: суть, проблеми та правове регулювання. *Публічне право*. 2020. Випуск № 2 (38) / 2020. С. 113-120.
2. Кравцова Т., Корнієнко М. Сурогатне материнство: проблеми правового регулювання та судової практики. *Юридична газета online*. 2020. Випуск №13 (719). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmaceutika/surogatne-materinstvo-problemi-pravovogo-regulyuvannya-ta-sudovoyi-praktiki.html> Станом на 20.04.2022 рік.
3. Штанова А.А., Гарин Л.Ю., Тоненкова Е.Е. Суррогатное материнство как элемент защиты прав мужчин на отцовство. *Медицинский альманах*. 2019. № 1(58). С. 18 – 22.
4. Майданик Р. Правове регулювання відносин сурогатного материнства з іноземним елементом. імплементація кращого досвіду в Україні. *Юридичний журнал: Право України*. 2020. Випуск № 3(2020). С. 121-138.
5. Дзюбенко О.Л. Правова природа та істотні умови договору про сурогатне материнство. *Експерт: Парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 1. С. 141–152.
6. Француз А.Й. Сурогатне материнство: правове регулювання договору про надання послуги сурогатного материнства. *Правничий вісник Університету КРОК*. 2017. № 29. С.97-101.
7. Таланов Ю.Ю. Актуальні проблеми сурогатного материнства в законодавстві України. *Вісник ХНУВС*. 2012. № 1 (56).с.360-368.
8. Коренга Ю.В. Договір сурогатного материнства. *Трибуна дисертанта*. 2012. С. 133-137.
9. Головащук А.П. Деякі аспекти договору сурогатного материнства. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 66-71.
10. Герц А.А. Договірні зобов'язання у сфері медичних послуг. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Львів. 2016. с.421.
11. Шуміло І.А., Ковпик О.С. Правові та етичні проблеми транскордонного сурогатного материнства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 182-186.
12. Вирок Сихівського районного суду м. Львова від 22.10.2018 р. Справа № 464/5381/17. Режим доступу: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/77316796/> Станом на 10.04.2022 р.
13. Кадакова К. У Києві викрили схему продажу немовлят за кордон під виглядом сурогатного материнства. Одна дитина коштувала \$70 тисяч. *Інтернет видання*. 2021. Режим доступу: <https://babel.ua/news/68362-u-kiyevi-vikrili-shemu-prodazhu-nemovlyat-za-kordon-pid-viglyadom-surogatnogo-materinstva-odna-ditina-koshtuvala-70-tisyach> Станом на 10.04.2022 р.
14. Чігер В. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми. *Науково-практичний господарсько-правовий журнал: Підприємництво, господарство і право*. 2019. №5/2019 С.266-269.
15. Самороков В.О. Торгівля людьми: кримінально-правовий аспект. *Науковий журнал: Молодий вчений*. 2017. № 5.1 (45.1).С.115-118.
16. Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № К 2' 2011. С.306-316.